

POLITIKE SEĆANJA U SRBIJI I ŠPANIJI KROZ PRIZMU DELOVANJA UDRUŽENJA ŠPANSKIH BORACA (1986–2006)

APSTRAKT: Predmet ovog rada je komparativna analiza promene kulture sećanja na Španski građanski rat u Srbiji i Španiji u vreme obeležavanja godišnjica početka rata 1986, 1996. i 2006. godine. Putem praćenja delatnosti Udruženja španskih boraca i vrste podrške koju su Beograd i Madrid pružali aktivnostima ove organizacije biće istražen razvoj politika pamćenja i njihovih uzroka u obe zemlje. Analiziranjem različitih istorijskih izvora (štampe, arhivske građe, kataloga muzejskih izložbi, rezolucija, intervjuva) i literature biće moguće pratiti navedene procese promene kulture pamćenja i ukazati na najvažnije faktore koji su na takav razvoj uticali.

KLJUČNE REČI: politike sećanja, Udruženje španskih boraca, Španski građanski rat, Srbija, Španija, Lazar Latinović, Lazar Udovički

UVOD

U vreme postojanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) sećanje na Španski građanski rat bilo je neodvojivo od pamćenja Narodnooslobodilačke borbe (NOB). Narativ o borbi jugoslovenskih komunista protiv evropskog fašizma smeštao je početak tog sukoba u 1936. godinu u Španiji, a završavao se okončanjem Drugog svetskog rata i oslobođenjem Jugoslavije 1945.¹ Stoga su centralne ceremonije u vezi sa ova dva ratna sukoba skoro preslikavale jedna drugu i najviši državni, partijski, veteranski i vojni organi ukazivali su im gotovo jednak značaj. Najvažniji akteri koji su prenosili i institucionalizovali sećanje na Španski građanski rat i borbe iz Jugoslavije bili su, na jednoj strani, država i partija (Savez komunista Jugoslavije – SKJ) i, na drugoj, Udruženje jugoslovenskih dobrovoljaca Španske repu-

1 Vjeran Pavlaković, "Twilight of the Revolutionaries: 'Naši Španci' and the End of Yugoslavia", *Europe-Asia Studies*, vol. 62, no. 7, 2010, 1184–1186.

blikanske vojske 1936–1939. (UJDŠRV), poznatije pod neformalnim nazivom kao Udruženje španskih boraca.²

Međutim, u vreme obeležavanja godišnjice Španskog rata i osnivanja Internacionalnih brigada sredinom 80-ih godina odnosi između ovih aktera sećanja bili su zategnuti. Povod za takav razvoj događaja bilo je pismo koje je Udruženje uputilo Centralnom komitetu SKJ sa svoje godišnje skupštine 1984. u Sarajevu, kao i negativna reakcija vrha partije na taj tekst. U pismu je istaknuta zabrinutost španskih boraca zbog duboke političke i ekonomske krize, uspona nacionalizama, nepostojanja jedinstva među republikama i pokrajinama, pa je predloženo sazivanje vanrednog kongresa SKJ sa učešćem demokratski izabраних delagata i otvaranje široke javne rasprave o uzrocima društvene krize uz punu slobodu izražavanja, dok su najviši državni i partijski rukovodioci pozivani na odgovornost zbog neadekvatnog upravljanja zemljom i skretanja sa revolucionarnog puta uspostavljenog u vreme Josipa Broza Tita. Iako se u mnogim aspektima podudaralo sa samim partijskim predlozima o reformama, pismo je izuzetno negativno ocenjeno unutar SKJ. Pogođeni time što je tako oštra kritika dolazila od strane „starih revolucionara“, visoki partijski funkcioneri optužili su članove Upravnog odbora UJDŠRV za kontrarevoluciju, pokušaj pobune i smenjivanja rukovodstva, bliske veze sa inostranim novinarima i disidentima iz redova građanske desnice, dok su mediji pod državnom kontrolom odbijali da objave pismo u celosti i nastavljali su sa najtežim optužbama protiv njegovih autora. Uz to, vršen je pritisak na pojedince iz Udruženja da se ograde od pisma, dok je sastavljačima teksta direktno zaprećeno korišćenjem „svih raspoloživih mera“ ukoliko ponovo izađu u javnost po tom pitanju.³

Članovi Upravnog odbora Udruženja su naposljetku pristali na ćutanje i pažnju usmerili ka organizovanju obeležavanja predstojeće 50. godiš-

2 Udruženje je osnovano 1946. kao organizacija veterana Španskog građanskog rata, a važnu ulogu je imalo i u negovanju sećanja na borbu jugoslovenskih komunista u Španiji. Nakon raspada SFRJ malobrojni još uvek živi članovi UJDŠRV, njihovi potomci i istomišljenici su 2005. formirali novu organizaciju pod nazivom Udruženje španskih boraca 1936–1939 i prijatelja, pritom ostvarujući puni kontinuitet sa predašnjim udruženjem. Nakon što je 2009. preminuo Miloško Teofilović, poslednji španski borac iz Jugoslavije, organizacija je preimenovana u Udruženje španski borci 1936–1939. Олга Манојловић Пинтар, *Последња битка: шпански борци и југословенска криза осамдесетих*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019), 11.

3 Pavlaković, “Twilight of the Revolutionaries”, 1180–1183. - Detaljnu analizu uzroka i toka ovog sukoba, kao i priređeni arhivski materijal, videti u: Манојловић Пинтар, *Последња битка*.

njice od izbijanja Španskog građanskog rata, ali je ostao osećaj poniženja kod „Španaca“ i narušena je do tada bliska saradnja.⁴

PEDESETA GODIŠNJICA

Obeležavanju jubilarnih pola veka od početka borbe u Španskom građanskom ratu zaista je pridavano puno pažnje. Pri Socijalističkom savezu radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ) krajem 1985. osnovan je Odbor za obeležavanje 50. godišnjice učešća jugoslovenskih dobrovoljaca u borbi španskog naroda protiv fašizma i stvaranja Internacionalnih brigada, koji je sa radom zvanično otpočeo 5. marta naredne godine.⁵ Za predsednika Odbora izabran je Marin Cetinić, učesnik Drugog svetskog rata i posleratni visoki zvaničnik SKJ i SSRNJ iz Hrvatske, dok je funkciju sekretara obavljao španski borac Lazar Udovički,⁶ koji je u to vreme bio i sekretar UJDŠRV. Prvenstvena namera jugoslovenskih vlasti je bila da tom prilikom još jednom istaknu hegemoni narativ o revolucionarnom kontinuitetu partije, kao i da pruže dodatni legitimitet ideologiji bratstva i jedinstva i politici nesvrstanosti.⁷ To se najbolje moglo primetiti po prioritetima koje je ovaj odbor definisao na samom početku rada. Naime, istaknuto je da bi obeležavanje godišnjice trebalo da „protekne u znaku afirmacije prava svakog naroda na slobodu i nezavisnost“ i da „nosi poruku međunarodne solidarnosti koja se danas u svetu vodi za očuvanje mira, razoružanja, protiv pretnje nuklearnog uništenja ljudskog roda, protiv stranih intervencija i blokovske politike“. Dalje je navedeno da „obeležavanje ovog događaja treba da protekne u afirmaciji revolucionarnog kontinuiteta Parti-

4 Vladan Vukliš, *Sjećanje na Španiju: Španski građanski rat u jugoslovenskoj istoriografiji i memoaristici 1945–1991*, (Banja Luka: Arhiv Republike Srpske, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, 2013), 139.

5 Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 674, Udruženje jugoslovenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske, kutija 8, Izveštaj o radu Odbora za obeležavanje 50-godišnjice učešća jugoslovenskih dobrovoljaca u borbi španskog naroda protiv fašizma i stvaranja Internacionalnih brigada, 9. 4. 1987, 1. - Odbor se sastojao od posebnih sekcija: za informativno-propagandnu delatnost, kulturno-umetničku delatnost i sekcije za pripremu svečane akademije.

6 Lazar Udovički (1915–1997), član Komunističke partije Jugoslavije od 1935, u Španiji se borio od januara 1937. u gerilskim jedinicama, a radio je i kao prevodilac sovjetskim instruktorima. Posle rata u Španiji bio je zatočen u francuskom logoru. U Drugom svetskom ratu borio se u komunističkom pokretu otpora u Francuskoj, gde su ga zarobili nacisti 1943. godine. Posle rata radio je u diplomatskoj službi Jugoslavije. Манојловић Пинтар, *Последња битка*, 156.

7 Pavlaković, "Twilight of the Revolutionaries", 1183.

je, u svim periodima borbe za demokratiju, slobodu i progres“, uz neizostavno „poštovanje socijalističkih normi i morala, patriotizma i demokratizma“.⁸

Aktivnosti namenjene proslavi jubileja zaista su bile brojne i raznovrsne. Bile su organizovane u svim jugoslovenskim republikama i pokrajinama, a velika važnost pridavana je obeležavanju godišnjice na lokalnom nivou. Bile su angažovane naučne institucije (okrugli stolovi i konferencije na univerzitetima i institutima), u oblasti kulture su organizovane brojne muzejske izložbe i umetničke manifestacije, dok je broj publikacija posvećenih Španskom građanskom ratu značajno povećan objavljivanjem novih izdanja memoara i sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca, stručne literature o ratu i posebnih brošura i pamfleta. Angažovanje španskih boraca naročito je bilo vidljivo u domenu organizovanja javnih predavanja i razgovora u okviru škola, fakulteta i domova kulture. Takođe, istaknuto mesto zauzimale su komemorativne aktivnosti priređene u redovima Jugoslovenske narodne armije (JNA), koja je smatrana za jednog od najvažnijih čuvara revolucionarnih tekovina. O svim pomenutim dešavanjima opširno su izveštavali mediji širom Jugoslavije (štampa, posebni radio-programi, direktna televizijska uključenja i prikazivanje dokumentarnih i igranih filova sa tematikom Španskog rata). Naposletku, važno je napomenuti i sferu kulturne diplomatije. Tu je od naročite važnosti bilo obeležavanje jubileja u diplomatsko-konzularnim predstavništvima i kulturno-umetničkim centrima SFRJ u inostranstvu, sa jasnim ciljem upoznavanja javnosti tih zemalja o borbi jugoslovenskih komunista u Španiji.⁹ Pozitivno mišljenje o raznovrsnosti i kvalitetu komemorativnih aktivnosti izneo je i Udovički u svom izveštaju Udruženju španskih boraca, a kao retke negativne aspekte istakao je nedovoljnu prisutnost tema o Španskom građanskom ratu u školskim programima i odlaganje ponovnog izdanja edicije *Španija 1936–1939*.¹⁰ koje je trebalo da sadrži i revidiran spisak španskih boraca.¹¹

Centralne manifestacije bile su previđene za oktobar, najpre u svrhu obeležavanja pola veka od donošenja odluke vlade Španske republike o zvaničnom uspostavljanju Internacionalnih brigada, usvojene 22. oktobra 1936. godine. Među njima su se izdvajale Svečana akademija u beogradskom Cen-

8 AJ, f. 674, k. 8, Platforma za obeležavanje 50. godišnjice učešća jugoslovenskih dobrovoljaca u borbi španskog naroda protiv fašizma i stvaranja Internacionalnih brigada, 20. 3. 1986, 4–5.

9 AJ, f. 674, k. 8, Izveštaj o radu Odbora, 9. 4. 1987.

10 U pitanju je petotomni zbornik *Španija 1936–1939: zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu I–V*, prir. Čedo Kapor, (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1971) koji sadrži sećanja španskih boraca, stručne tekstove o ratu i učešću Jugoslovena u njemu, kao i spisak boraca sa ukupno 1.664 imena.

11 „Izveštaj o radu Udruženja jugoslovenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske, 22. X 1987“, *O Španiji i španskim borcima (članci, intervjui, pisma, govori, izveštaji)*, prir. Lazar Udovički, (Beograd: Stručna knjiga, 1991), 191–192.

tru Sava, održana 21. oktobra, i svečana sednica UJDŠRV koja je održana dan kasnije u Domu JNA. U prvim preporukama SSRNJ i Odbora za obeležavanje godišnjice iz aprila 1986. u vezi sa aktivnošću medija bilo je predviđeno da se posebna pažnja pokloni ovim dvema manifestacijama, uz istaknute priloge u štampi i direktan televizijski prenos.¹² Najtiražniji beogradski dnevni listovi postupili su shodno ovim uputstvima.¹³ Svečana akademija dobila je istaknuto mesto na naslovnim stranama *Politike*, *Borbe* i *Večernjih novosti*,¹⁴ prenošena je uživo na Radio-televiziji Beograd, dok je pažnja posvećena kulturno-umetničkom programu i naročito govorima istaknutih funkcionera koji su prisustvovali događaju. Svečanosti su prisustvovali najviši zvaničnici Jugoslavije, među kojima i predsednik Predsedništva SFRJ Sinan Hasani, predsednik Saveznog izvršnog veća Branko Mikulić i predsednik Predsedništva CK SKJ Milanko Renovica. Pored toga, u sferi kulture najznačajniji događaj je bilo otvaranje izložbe „Jugoslovenski dobrovoljci u Španskom ratu 1936–1939“ u Muzeju revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije, 21. oktobra.¹⁵

Za Španiju je nasleđe građanskog rata imalo potpuno drugo značenje. Dok je za SFRJ on predstavljao neodvojivi deo zvaničnog narativa o borbi protiv svetskog fašizma, za Španiju je sredinom osamdesetih ovaj rat bio deo jedne izuzetno traumatične, bratoubilačke prošlosti. U vreme vlasti Socijalističke radničke partije Španije (Partido Socialista Obrero Español – PSOE) i premijerskog mandata Felipea Gonzalesa (Felipe González) između 1982. i 1996. godine, na političkoj sceni preovladavao je *Pakt zaborava* (*Pacto del Olvido*). Pakt je podrazumevao jednu vrstu neformalnog dogovora između reformističkih sektora frankističke vlasti i umerene levičarske opozicije (socijalisti i komunisti). Time su dominantne stranke u vreme demokratske tranzicije pristale da ne govore o ratu u kontekstu političkih debata i sukoba, čime su u javnosti održavale percepciju rata kao nepotrebne i surove bratoubilačke borbe za koju su obe strane (republikanci i frankisti) bile skoro podjednako

12 AJ, f. 674, k. 8, Orijentacioni program IPD u obeležavanju 50-godišnjice učešća jugoslovenskih dobrovoljaca u borbi španskog naroda protiv fašizma i stvaranja Internacionalnih brigada, 19. 3. 1986, 6–7.

13 U tom kontekstu posebno su se istakle *Večernje novosti* objavljivanjem feljtona Borislava Komada pod nazivom „Bol i ponos Španije“. Feljton je započet 20. oktobra intervjuom sa istaknutom ratnom veterankom i predsednicom Komunističke partije Španije Dolores Ibaruri (Dolores Ibárruri), poznatijom kao La Pasionarija, a završen je 30. oktobra intervjuom koji je dao Hesus Marija Montero Delgado, generalni sekretar Komunističke omladine Španije.

14 Зоран Радисављевић, „Симбол борбе против фашизма“, *Политика*, 22. 10. 1986; Д. Соха, „Слобода без граница“, *Борба*, 22. 10. 1986; „Сећање на хероје“, *Вечерње новости*, 22. 10. 1986.

15 „Наши добровољци у шпанском рату“, *Политика*, 22. 10. 1986; „Херојство за историју“, *Борба*, 22. 10. 1986.

odgovorne zbog svojih ekstremističkih ideologija i masovnih ratnih zločina.¹⁶ U tom duhu je napisana i deklaracija vlade Španije iz jula 1986, objavljena povodom 50. godišnjice od izbijanja rata. Tu se isticalo da Građanski rat zbog svoje tragičnosti „nije vredan obeležavanja“ i da stoga nisu bile planirane nikakve komemorativne aktivnosti, dok je u isto vreme vlada odala određeno priznanje vojnicima sa obe strane fronta. Republikanski borci su označeni kao „borci za slobodu koja je brutalno napadnuta“, dok je frankističkim vojnicima takođe učinjen omaž, uz ocenu da su oni „ratovali sa pozicija suprotstavljenih demokratskoj Španiji, boreći se za jedno društvo drugačijih vrednosti“.¹⁷

Odnos španskih političkih elita i društva prema predstojećem jubileju pomno je pratila i jugoslovenska diplomatska služba. Ocenjujući deklaraciju španske vlade, kao i stav širih društvenih slojeva prema ratu, ambasador SFRJ u Madridu Redžai Suroi (Rexhai Surroi) je u svom izveštaju istakao da je godišnjica početka rata protekla „bez emocija i revanšizma, bez značajnih manifestacija, uz uglavnom vrlo smirene komentare ozbiljne štampe“. Dodao je da je vlada svojom zvaničnom izjavom nastojala da promoviše nacionalno pomirenje i vrednosti demokratije, dok su otvoreno frankističke pozicije zauzimale samo pojedine manje desničarske partije.¹⁸

Ipak, izuzetak je napravila opoziciona Komunistička partija Španije (Partido Comunista de España) odlukom da organizuje međunarodni skup veterana Internacionalnih brigada u čast godišnjice osnivanja, te je u avgustu preko Ambasade SFRJ u Madridu uputila zvanični poziv za učešće i Udruženju španskih boraca. Glavni organizatori su bili španski komunisti i veterani, ali je u organizacionom odboru za pripremu proslave bilo i istaknutih ljudi iz vladajuće PSOE, poput ministra kulture Havijera Solane (Javier Solana), predsednika Senata Hosea Federika de Karvahala (José Federico de Carvajal), predsednika Autonomne zajednice Madrid Hoakina Legine (Joaquín

16 Omar G. Enarnación, *Democracy without Justice in Spain: the Politics of Forgetting*, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014), 76–79; Paloma Aguilar Fernández, *Políticas de la memoria y memorias de las política: El caso español en perspectiva comparada*, (Madrid: Alianza Editorial, 2008), 418.

17 „Una guerra civil no es un acontecimiento comemorable“, afirma el Gobierno“, *El País*, 19. 7. 1986.

18 Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSPRS), Politička arhiva (PA), god. 1986, k. 92, dok. 431704, Pola veka od početka Građanskog rata u Španiji, 22. 7. 1986. - Adekvatno sumirajući dominantnu percepciju rata u tadašnjoj Španiji, Suroi je zaključio: „Deset godina posle smrti Franka mlada španska demokratija je ojačala i afirmisala se. Zbog toga najveći broj Španaca želi da Građanski rat bude deo istorije o kojoj govore knjige i studije, hroničari i istoričari, da ostane samo jedno sećanje po onoj 'pomenulo se a ne povratilo se'“.

Leguina) i gradonačelnika Madrida Huana Baranka (Juan Barranco).¹⁹ Oda vanje počasti interbrigadistima je za špansku levicu imalo i jedno drugačije značenje. Za socijaliste i komuniste je ova proslava bila način da izbegnu otvoreno pozivanje na nasleđe Druge španske republike i time odbace Pakt zaborava, dok su, preko interbrigadista, kao svojevrstnih mnemoničkih posrednika, dobili priliku da istaknu svoju povezanost sa tradicijama evropskog antifašističkog pokreta.²⁰

Skup je bio održan u Madridu od 16. do 19. oktobra pod zvaničnim nazivom „Pedeseta godišnjica Španskog rata: U čast španskih boraca“.²¹ Na njemu je bilo prisutno oko 600 nekadašnjih boraca, najviše iz SAD-a, SSSR-a, Francuske i istočnoevropskih zemalja. Pored prisećanja na rat i borbe protiv frankizma, glavne poruke sastanka obuhvatale su poziv na smanjivanje naružanja u svetu i okončanje blokovske podele sveta, zahtev za obustavom američkog uplitanja u rat u Nikaragvi, dok su se mogle čuti i oštre parole protiv NATO. Najznačajnije manifestacije su bile svečana akademija sa kulturno-umetničkim programom u Kongresnoj palati (El Palacio de Congresos), zvanični prijem kod gradonačelnika Madrida i svečana večera u prostorijama Komunističke partije i susret sa Dolores Ibaruri.²²

Lazar Latinović²³ je prisustvovao ovom okupljanju veterana kao jedini predstavnik iz Jugoslavije. U svom izveštaju istakao je da su interbrigadisti u Španiji naišli na izuzetno srdačan prijem organizatora, predstavnika vlasti i običnih građana. Dodao je da nije bilo nikakvih incidenata niti provoka-

19 DAMSPRS, PA, god. 1986, k. 92, dok. 441630, Telegram Ambasade SFRJ u Madridu upućen Saveznom sekretarijatu inostranih poslova (SSIP), 2. 10. 1986.

20 Jorge Marco, Peter Anderson, „Legitimacy by Proxy: Searching for a Usable Past through the International Brigades in Spain's Post-Franco Democracy, 1975–2015“, *Journal of Modern European History*, vol. 14, no. 3, 2016, 392.

21 „Brigadistas internacionales“, *ABC*, 17. 10. 1986.

22 DAMSPRS, PA, god. 1986, k. 92, dok. 445223, Telegram Lazara Latinovića upućen SSIP-u iz Madrida, 20. 10. 1986; Rocío García, „Los brigadistas hacen un llamamiento en defensa de la libertad“, *El País*, 20. 10. 1986.

23 Lazar Latinović (1915–2006) rođen je u selu Kolunić kod Bosanskog Petrovca. Pohađao je Trgovačku akademiju u Banjaluci, nakon čega je otišao na studije ekonomije u Prag. Odatle je kao član Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) otišao da se priključi Interbrigadama u Španiji, gde je ratovao od januara 1937. do februara 1939. godine. U ratu je dobio čin kapetana, specijalizovao se za pešadijsku strategiju i protivtenkovsku, protivvazдушnu i antimitraljesku borbu. Od odlaska iz Španije do 1940. bio je u francuskim logorima Girs i Sen Sipurien, a nakon toga se pridružio francuskom komunističkom pokretu otpora *Francs-tireurs et partisans – main-d'œuvre immigrée* (FTP-MOI). Nakon rata vratio se u Jugoslaviju i započeo rad u diplomatiji, obavljao je funkcije generalnog konzula u Marseju i ambasadora u Belgiji, Japanu, Argentini i Švedskoj. Bio je nosilac Partizanske spomenice i još nekoliko odlikovanja. AJ, fond 724 (Jugoslovenski dobrovoljci u Španskom građanskom ratu), fasc. ŠP VIII-L/1, Karton ličnih podataka – Lazar Latinović; Comisariado de Guerra de las Brigadas Internacionales – Lazar Latinović, 7. 12. 1938.

cija tokom njihovog boravka, dok su o skupu opštirno izveštavali i španski i inostrani mediji. Naposljetku je naveo da su se organizatori prema njemu odnosili sa izuzetnim poštovanjem, najviše iz zahvalnosti za dugogodišnje dobre odnose i sećanja na doprinos jugoslovenskih boraca u ratu. Kao posebno važan momenat izdvojio je svečanu večeru u prostorijama Ambasade Jugoslavije, koju je ambasador Suroi priredio za organizatore proslave i pojedine veterane iz Madrida i Barselone.²⁴ Najznačajniji gest tokom posete je bilo otkrivanje spomen-ploče posvećene Blagoju Paroviću, komesaru XIII internacionalne brigade, poginulom u bici kod Bruneta 7. jula 1937. godine. Prema rečima Lazara Udovičkog, inicijativa za postavljanje obeležja posvećenog Paroviću u Španiji pokrenuta je još 1984. tokom posete jugoslovenskih veterana, kada je odlučeno da bi najbolja prilika za takav gest bila upravo 50. godišnjica početka rata i osnivanja Interbrigada.²⁵ Spomen-ploča je postavljena na madridskom groblju Fuenkaral, mestu gde je Parović bio sahranjen, a svečano ju je otkrio Latinović. Tom prilikom bili su prisutni predstavnici KP Španije, general iz Građanskog rata i nekadašnji istaknuti član KP Španije Enrique Lister (Enrique Líster), kao i brojni interbrigadisti. Izradu spomen-ploče finansijski je pomoglo oko 40 jugoslovenskih građana koji su živeli u Španiji, te je i njima iskazana posebna zahvalnost.²⁶

ŠEZDESETA GODIŠNJICA

Obeležavanje jubileja 1986. godine predstavljalo je jednu od poslednjih velikih manifestacija održanih u čast španskih boraca u Jugoslaviji. Sa političkom, društvenom, ideološkom i naposljetku ratnom krizom i raspadom Jugoslavije, Udruženje španskih boraca je bilo primorano na delovanje u potpuno novim okolnostima, iako su njegovi članovi bili u poodmaklim godinama. Od 1989. do 1991. Udruženje je, u vreme održavanja godišnjeg susreta svakog oktobra, upućivalo po jedan apel ili javno pismo ključnim donosiocima odluka. U Apelu javnosti od 23. oktobra 1989. članovi Udruženja založili su se za izradu novog ustava SFRJ, za osudu svih nacionalizama, separatizama i unitarizma u Jugoslaviji, za „jugoslovensko zajedništvo i patriotizam“, slobodu štampe i mišljenja, za „socijalizam i samoupravljanje koji bi se morali prilagoditi efikasnoj modernoj državi i tržišnoj privredi“, dok su poseb-

24 AJ, f. 674, k. 8, Izveštaj Lazara Latinovića „Proslava pedesetogodišnjice Internacionalnih brigada u Španiji“, 24. 10. 1986.

25 „Beleška o boravku delegacije španskih boraca Danila Lekića i Lazara Udovičkog na susretu interbrigadista u Madridu 11, 12. i 13. maja 1984. godine“, *O Španiji i španskim borcima*, prir. Lazar Udovički, 183–185.

26 AJ, f. 674, k. 8, Otkrivena spomen-ploča Blagoju Paroviću, oktobar 1986.

no istakli zalaganje za avnojevsku Jugoslaviju kao zemlju ravnopravnih naroda i narodnosti.²⁷ Naredne godine objavili su proglas sličnog sadržaja, ali ovaj put su dali podršku i uspostavljanju parlamentarne demokratije kao sredstvu za udruživanje svih „progresivnih snaga Jugoslavije“ u borbi za očuvanje zemlje i suprotstavljanje brojnim novoosnovanim nacionalističkim partijama širom države.²⁸ Međutim, najoštriji ton imalo je saopštenje iz 1991. godine, u kome se najpre oštro odbacuje „divljanje nacionalizma i fašizma u Jugoslaviji“ prevođeno brojnim „konzervativnim, dogmatskim, reakcionarnim i klerikalnim snagama“. Kao i u ranijim apelima, i ovde su se veterani pozivali na svoje ratno iskustvo, dok su učestvovanje u ratu u Španiji i sadašnje zalaganje protiv nacionalizama u Jugoslaviji percipirali kao kontinuitet sopstvene višedecenijske borbe za slobodu, demokratiju i internacionalizam.²⁹ Duboka kriza unutar SKJ krajem osamdesetih dovela je i do smanjenja nadzora partije nad društvom. U tom kontekstu bilo je moguće, prvi put od 1984, objavljivanje integralnog teksta pisma koje je Udruženje uputilo Centralnom komitetu SKJ sa svoje sarajevske skupštine. Pismo je objavljeno u beogradskom nedeljniku *NIN* 1989. godine, svega nekoliko dana nakon godišnjeg susreta Udruženja španskih boraca.³⁰

Nakon sloma komunizma i raspada Jugoslavije početkom 90-ih godina dolazi do značajne promene u Srbiji na polju kulture sećanja na Drugi svetski rat, do tada neodvojivog od zvaničnog narativa o učešću u Španskom građanskom ratu i kontinuitetu borbe jugoslovenskih komunista za slobodu. Tokom poslednje decenije XX veka partizanska borba u Drugom svetskom ratu najčešće je etnifikovana i svedena na borbu Srba protiv nacizma i ustaštva, dok je ravnogorski pokret sve češće u javnosti predstavljan kao nepobitno antifašistički i demokratski pokret otpora srpskog naroda.³¹ Sećanje na Građanski rat u Španiji i na učešće jugoslovenskih dobrovoljaca u njemu je u tom periodu postalo potpuno marginalizovano i time odvojeno od vodećih narativa o Drugom svetskom ratu. Zvaničnih komemoracija na najvišem državnom nivou više nije bilo, historiografija je o španskim borcima pisala sve ređe, dok je senzacionalistička publicistika posvećena ulozi jugoslovenskih komunista u

27 AJ, f. 674, k. 10, Apel sa Godišnje skupštine Udruženja jugoslovenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske održane 23. X 1989.

28 AJ, f. 674, k. 10, Adresa političkoj javnosti Jugoslavije, 22. 10. 1990.

29 „Apel demokratskoj i miroljubivoj javnosti Jugoslavije, Evrope i svijeta“, *Za mir i progres u svijetu*, prir. Čedo Kapor, (Sarajevo: Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog antifašističkog rata BiH, 1999), 157.

30 Милош Мишовић, „Сећање с укусом горчине“, *НИН*, 29. 10. 1989. - Ovde je objavljen tekst pisma sa izuzetkom prvog pasusa, čiji je sadržaj samo prepričan. Uporediti sa punim tekstom pisma u: Манојловић Пинтар, *Последња битка*, 97–101.

31 Jelena Đureinović, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*, (London: Routledge, 2020), 55–56.

Španiji počela da zauzima značajan medijski prostor.³² Na ovu podvojenost politike pamćenja Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata značajno su uticale i političke pozicije samih veteranskih organizacija kao najznačajnijih nosilaca sećanja. Dotadašnje zajedničko učešće na komemorativnim svečanostima i bliska saradnja između Udruženja španskih boraca i Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SUBNOR) ustupili su mesto suprotstavljenim pozicijama u odnosu prema režimu Slobodana Miloševića. Dok je Udruženje španskih boraca ostalo jedinstveno i nastavilo da kritikuje nacionalizme na jugoslovenskom prostoru, SUBNOR se raspao po republičkim i etničkim linijama. Tako je Savezni odbor SUBNOR-a 1991, tada već sveden samo na organizaciju srpskih i crnogorskih veterana, davao podršku srpskom rukovodstvu po otpočinjanju rata u Sloveniji i Hrvatskoj i sa njima nastavio zajedničko obeležavanje ključnih datuma posvećenih Narodnooslobodilačkoj borbi.³³

U Španiji je na delu bio suprotan proces. Krajem 80-ih i početkom 90-ih godina španska historiografija je sve više pažnje počela da posvećuje dugo zanemarivanim temama frankističkog nasleđa i višedecenijske represije.³⁴ Promena vlasti na izborima 1996. i dolazak Hosea Marije Asnara (José María Aznar) iz Narodne partije (Partido Popular - PP) na mesto premijera podstakli su novi talas političkog i društvenog aktivizma usmerenog ka rušenju Pakta zaborava i suočavanju sa frankističkom prošlošću. Odlaskom Gonzalesa s vlasti PSOE je odbacila privrženost Paktu, te je zajedno s koalicijom Ujedinjena levica (Izquierda Unida - IU) i partijama nacionalista iz Katalonije i Baskije sve češće u parlamentu podnosila inicijative za usvajanje novih mera simboličkih i materijalnih reparacija za žrtve frankizma. Takođe, osnivanje novih organizacija civilnog društva od polovine 90-ih posvećenih pravima žrtava diktature, sa naročitim insistiranjem na obeležavanju i ekshumiranju brojnih masovnih grobnica širom zemlje, označilo je stvaranje neformalnog društvenog pokreta poznatijeg kao *Povratak istorijskog pamćenja (Recuperación de la memoria histórica)*.³⁵

32 Vukliš, *Sjećanje na Španiju*, 140; Vjeran Pavlaković, „La historiografía Yugoslava y la Guerra Civil española“, *Studia Historica. Historia Contemporánea*, vol. 32, 2014, 527–528.

33 „Борци Словеније ЈНА називају агресором“, *Полумика*, 4. 7. 1991; „Цвеће на гробу Незнаног јунака“, *Борба*, 6/7. 7. 1991.

34 Julián Casanova, „History and memory: a new social dimension“, *International Journal of Iberian Studies*, vol. 21, no. 3, 2008, 189–190.

35 Ipak, među vodećim španskim istoričarima postoje neslaganja oko ciljeva i svrhe Pokreta za povratak istorijskog pamćenja. Dok Santos Hulijs smatra da je on prvenstveno ideološko-politički i da teži institucionalizaciji jednog pogleda na prošlost kao jedinog ispravnog (Santos Juliá, *Elogio de Historia en tiempo de Memoria*, (Madrid: Fundación Alfonso Martín Escudero, Marcial Pons Historia, 2011), 179–180), dotle Francisko Espinosa Maestre ističe da je to bio samo izraz borbe protiv Pakta zaborava, zalaganje za legitimna prava žrtava

Ovaj proces promene kulture sećanja u Španiji odrazio se i na položaj i prava nekadašnjih boraca Interbrigada, naročito u godini kada se obeležavala 60. godišnjica njihovog formiranja. Početkom 1996. španski parlament je jednoglasno, na predlog Gonzalesove vlade, doneo odluku o dodeli španskog državljanstva bivšim borcima Interbrigada.³⁶ U dekretu je priznata zasluga nekadašnjih interbrigadista u borbi za slobodu i demokratiju, a davanje državljanstva je istaknuto kao gest zahvalnosti španskog naroda za njihovu borbu. Međutim, ova odluka je imala i određena ograničenja. Nekadašnji borci imali su ograničeni rok od tri godine da podnesu zahtev za sticanje državljanstva, dok su u slučaju prihvatanja zahteva bili u obavezi da se odreknu državljanstva svoje matične države.³⁷ Iste godine je organizovano i novo okupljanje veterana iz Interbrigada povodom jubilarne 60. godišnjice, koje je održano od 4. do 12. novembra. Ovoga puta glavni akter nije bila politička partija, već novoosnovana nevladina organizacija Udruženje prijatelja Internacionalnih brigada (Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales). U organizaciji skupa učestvovala su još 43 institucije i organizacije iz Španije, sedam političkih partija, parlamenti Andaluzije i Katalonije i pet univerzитета. Ovom višednevnom skupu prisustvovalo je nekoliko stotina boraca iz celog sveta, koji su u Španiji obišli nekadašnje frontove, Madrid, Barselonu, Sevilju, Kordobu, Albasete, Gerniku, a u opštini Arganda, nedaleko od Madrida, zajedno sa lokalnim vlastima otkrili su novi spomenik posvećen Interbrigadama. Iz beogradskog Udruženja bilo je prisutno čak 12 španskih boraca (11 iz SR Jugoslavije i Čedo Kapor iz BiH) sa porodicama i prijateljima. Prema rečima Lazara Udovičkog i Čede Kapora, u Španiji su naišli na najsrdačniji prijem, dok je Udovičkom data posebna čast da održi svečani govor na prijemu u pokrajinskom parlamentu Katalonije, kao i prilikom otkrivanja spomenika u Argandi.³⁸

diktature i za državno odbacivanje svih vidova frankističkog nasleđa (Francisco Espinosa Maestre, *Lucha de historias, lucha de memorias: España 2002–2015*, (Sevilla: Aconcagua Libros, 2015), 142–143).

36 Real Decreto 39/1996, de 19 de enero, sobre concesión de la nacionalidad española a los combatientes de las Brigadas Internacionales en la guerra civil española, *Boletín Oficial del Estado*, núm. 56, de 5 de marzo de 1996.

37 Ova odluka je promenjena 2007. godine, te je interbrigadistima omogućeno i zadržavanje starog državljanstva. Ipak, samo manji broj njih je uspeo da zaista i ostvari ovo pravo. Prema naknadnim podacima vlade Španije, od 1996. do 2011. samo je dvadeset i jednom pripadniku Interbrigada dodeljeno državljanstvo. - Paloma Aguilar Fernández, Clara Ramírez-Barat, „Amnesty and Reparations without Truth or Justice in Spain“, *Transitional Justice and Memory in Europe (1945–2013)*, ed. Nico Wouters, (Cambridge: Intersentia, 2014), 223.

38 Лична архива Мила Петровића (ЛАМП), „Међународни добровољци слободе“, (недатирани новински чланак Лазара Удовичког); „Internacionalna solidarnost i sloboda španskog naroda“, *Za mir i progres u svijetu*, priredio Čedo Kapor, 146–147.

Ovaj skup interbrigadista bio je ipak i povod za međupartijske trzavice u samoj Španiji. U Madridu, prilikom svečanog prijema u Kongresu, donjem domu španskog parlamenta, veterane Građanskog rata ugostili su samo skupštinski zvaničnici PSOE i IU, dok su predsednik i potpredsednik Kongresa iz redova PP otkazali učešće zbog iznenadnih obaveza. Ovaj izostanak pripadnici levičarske opozicije ocenili su kao „istorijski revanšizam“, dok je jedna poslanica Narodne partije uzvratila optužbom da je upravo PSOE ta koja nije prevazišla podele iz vremena rata.³⁹ Odluku Narodne partije oštro je kritikovao i gradonačelnik Barselone Paskual Maragalj (Pasqual Maragall) tokom prijema za interbrigadiste u tom gradu, istakavši da namerava da im pruži dostojno gostoprinstvo, onakvo kakvo nisu imali prilike da iskuse u Madridu.⁴⁰ Na isti događaj tokom prijema osvrnuo se i predsednik vlade Katalonije Žordi Pužol (Jordi Pujol) iz redova katalonskih nacionalista, te je naveo da poseta veterana predstavlja „akt pomirenja, a ne revanšizma“.⁴¹ Tako je izražena politička podeljenost Španije tiho pratila interbrigadiste tokom celog puta. Nekadašnji borci primljeni su srdačno kod političkih elita samo u onim opštinama i pokrajinama u kojima su na vlasti bili socijalisti ili baskijski i katalonski nacionalisti, dok su ih zvaničnici Narodne partije često izbegavali, uz povremena objašnjenja da ne žele da učestvuju u „politzovanju prošlosti“.⁴² Na taj način su borci Interbrigada postali deo šireg sukoba oko tumačenja Građanskog rata među političkom elitom u Španiji. Dok su za levicu interbrigadisti i dalje bili važna spona sa evropskim antifazišmom i borbom za slobodu, za novu špansku desnicu oni su bili samo podsetnik na surov bratoubilački rat nedostojan komemorisanja, ali i sprovodioci brutalne staljinističke represije na tlu Španije.⁴³

Uprkos tome, borci iz nekadašnje Jugoslavije mahom su pozitivno ocenjivali svoj boravak u Španiji. Prema rečima Mila Petrovića, tadašnjeg istaknutog člana Udruženja, te godine se Udruženje okrenulo prvenstveno aktivnostima u inostranstvu, dok u samoj Srbiji tada nije bilo gotovo nikakvih manifestacija posvećenih sećanju na Španski građanski rat.⁴⁴ Među te aktivnosti spadale su pomenuta poseta Španiji, kao i učešće u organizaciji svečane akademije i izložbe posvećene jugoslovenskim dobrovoljcima u Sarajevu,

39 „Sesenta años de espera”, *El Mundo*, 7. 11. 1996; “PSOE e IU critican a Trillo por no recibir a las Brigadas Internacionales”, *ABC*, 7. 11. 1996.

40 „Los brigadista cruzan el Ebro: Cataluña recibe con todos los honores los veteranos voluntarios”, *La Vanguardia*, 10. 11. 1996.

41 Joaquim Róglan, „El Parlament de Catalunya recibe con todos los honores a los brigadistas internacionales”, *La Vanguardia*, 11. 11. 1996.

42 Fernando Neira, „Getafe y Leganés aprueban fondos para las Brigadas”, *El País*, 7. 11. 1996.

43 Marco Anderson, “Legitimacy by Proxy”, 405–406.

44 Intervju autora sa Milom Petrovićem, 3. 5. 2023.

krajem decembra, pod nazivom „Nedelja međunarodne slobodarske solidarnosti“. Sarajevsku akademiju i izložbu zajednički su organizovali Udruženje, predvođeno Kaporom kao potpredsednikom, i Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog antifašističkog rata BiH, uz podršku Historijskog muzeja BiH.⁴⁵

SEDAMDESETA GODIŠNJICA

Početak XXI veka došlo je do značajnih promena u politikama sećanja u Španiji i Srbiji. Ovakav razvoj događaja bio je moguć ponajviše zahvaljujući smeni vlasti u obe zemlje. U Španiji se na vlast 2004. vratila PSOE, ova puta pod vođstvom Hosea Luisa Rodrigeza Sapatera (José Luis Rodríguez Zapatero). Pošto je pripadao porodici koja je i sama bila žrtva pobunjenih nacionalista 1936. godine,⁴⁶ Sapatero je već u prvim mesecima svog premijerskog mandata rešio da započne rad na izradi jednog sveobuhvatnog zakona kojim bi Španija uklonila i poslednje ostatke frankističkog sistema (promenom javnih simbola, ulica i naziva institucija, uklanjanjem ili preimenom spomenika iz Frankovog doba). Prvenstvena namera budućeg zakona je bila da konačno reguliše modalitete reparacija i da definiše zakonski položaj žrtava frankističke represije i njihovih potomaka, a naročito onih koji su još uvek počivali u hiljadama masovnih grobnica širom zemlje. Ipak, pitanje identifikacije streljanih i ekshumacije masovnih grobnica prve su pokrenule brojne organizacije civilnog društva, koje su okupljale aktiviste, potomke stradalih i stručnjake različitih zanimanja (istoričare, psihologe, patologe, forenzičke antropologe, pravnike), čime su počele da vrše značajan društveni pritisak na vlast da se pozabavi ovim problemom koji su smatrali za najočigledniji vid nesuočavanja sa prošlošću.⁴⁷ Međutim, usvajanje novog zakona pretvorilo se na kraju u dugotrajan proces pregovora i sukoba između vlasti, desničarske (PP) i levičarske (IU) opozicije, stranaka baskijskih i katalonskih nacionalista, kao i brojnih nevladinih udruženja koja su se zalagala za povratak istorijskog pamćenja.

Za Španiju je 2006. bila specifična i zbog drugih aktivnosti u kontekstu kulture sećanja. Naime, 14. aprila te godine obeležavana je i 75. godišnjica osnivanja Druge španske republike, što je na političkoj sceni izazvalo oštre

45 *Za mir i progres u svijetu*, prir. Čedo Kapor, 144–154.

46 Huan Rodrigez Losano (Juan Rodríguez Lozano), Sapaterov deda po ocu, bio je kapetan u vojsci II španske republike u vreme izbijanja građanskog rata. Zatekavši se u tom trenutku na teritoriji pod kontrolom pobunjenika, ubrzo je zarobljen i streljan avgusta 1936. u okolini Leona u okviru talasa represije.

47 Enarnación, *Democracy without Justice in Spain*, 158–160.

polemike u vezi sa tumačenjem njenog karaktera i nasleđa. Dok su levičarske stranke (PSOE i IU) više naginjale ka oceni o Republici kao „prvom istinski demokratskom režimu u Španiji“, dotle je PP insistirao na viđenju 30-ih godina kao dobu ekstremističkih ideologija i sveprisutnog političkog nasilja koje nije imalo nikakve sličnosti sa „istinskom“ demokratijom uspostavljenom posle Frankove smrti.⁴⁸ Stoga su poslanici Ujedinjene levice upravo 14. aprila podneli u parlamentu predlog zakona o proglašavanju 2006. za *Godinu istorijskog pamćenja (Año de la memoria histórica)*, koji je naposljetku vlast prihvatila i on je usvojen 22. juna.⁴⁹ U ovom zakonu je omogućavanje pravde za žrtve frankizma dovedeno u direktnu vezu sa stepenom ostvarene demokratizacije u Španiji, dok je Druga republika, u skladu sa već pomenutim diskursom španske levice, ocenjena kao „najneposredniji prethodnik“ (*el antecedente más inmediato*) sadašnjeg demokratskog sistema. Uz to, promene u politikama sećanja u Španiji dovele su i do nove percepcije interbrigadista. Umesto ranijih dominantno ideoloških pogleda, početkom XXI veka je sećanje na inostrane borce sve češće uklapano u opšti viktimološki narativ. Dok su poginuli interbrigadisti za levicu i udruženja civilnog društva polako postajali žrtve frankizma koje traže pravdu i time inkorporirani u opšti diskurs o ljudskim pravima, dotle je desnica počela da ih prikazuje i kao zanesene idealiste od kojih su mnogi stradali na tlu Španije kao žrtve staljinističkih čistki od strane svojih ratnih drugova.⁵⁰

I u Srbiji je u isto vreme došlo do promene politika pamćenja. Poraz Slobodana Miloševića i Socijalističke partije Srbije na izborima 2000. godine i dolazak koalicije DOS (Demokratska opozicija Srbije) na vlast doveli su do suštinske promene zvaničnog narativa o Drugom svetskom ratu, uslovljene ponajviše snažnim antikomunističkim ubeđenjima većine članica DOS-a. Podstaknute uverenjem da je totalitarna komunistička elita upravljala Srbijom od 1944. do 2000. godine, nove vlasti gradile su zvanične politike sećanja putem predstavljanja partizanskog pokreta skoro isključivo kroz prizmu posleratne represije i višedecenijske jednopratiskje diktature. Tako su ukinuti nekadašnji praznici (Dan borca, Dan ustanka, Dan Republike), oslobođenje zemlje iz 1944/45. sve češće je predstavljano kao početak nove okupacije, imena ulica i trgova posvećena narodnim herojima i istaknutim komunistima su masovno promenjena, dok su novi udžbenici istorije takvo viđenje partizana uveli i

48 Edward Malefakis, „Epílogo – Reflexiones sobre la República. Los Orígenes de la Guerra Civil y la Memoria Histórica“, *La Guerra Civil Española*, ed. Edward Malefakis, (Madrid: Taurus, 2006), 645–646.

49 Ley 24/2006, de 7 de julio, sobre declaración del año 2006 como Año de la Memoria Histórica, *Boletín Oficial del Estado*, núm. 162, de 8 de julio de 2006.

50 Marco, Anderson, “Legitimacy by Proxy”, 406–408.

u školske programe.⁵¹ Takođe, u Ravnogorskom pokretu su pronađeni „idealni preciji“, najpre putem isticanja njihovog zalaganja za parlamentarnu monarhiju i okrenutost demokratskom Zapadu, uz minimalizovanje značaja kolaboracije i ratnih zločina unutar njihovih redova. Do 2006. je u tom kontekstu došlo i do značajnih zakonskih izmena. Promenom Zakona o pravima boraca 2004. formalno je izjednačen zakonski položaj partizanskih i četničkih veterana, a dve godine kasnije je donet i prvi Zakon o rehabilitaciji, sa namerom pravnog i moralnog rehabilitovanja žrtava komunizma.⁵²

Ipak, promene zvaničnog narativa u vezi sa Drugim svetskim ratom, nekada neodvojivog od borbe jugoslovenskih komunista u Španiji, nisu uticale značajnije na promenu odnosa novih vlasti prema Udruženju španskih boraca i njihovom nasleđu. Kao i tokom prethodne decenije, sećanje na Španski građanski rat je u Srbiji početkom XXI veka ostalo ograničeno na uzak krug ljudi okupljen oko Udruženja. Međutim, promene zvaničnog diskursa o ratu u samoj Španiji doprinele su većoj podršci španskih političkih i kulturnih institucija aktivnostima Udruženja. Tako su 2006, u okviru obeležavanja 70. godišnjice početka Građanskog rata, Ambasada Španije u Beogradu i Institut Servantes,⁵³ predvođeni ambasadorom Hoseom Rijerom Sikijerom (José Riera Siquier) i direktorom Huanom Fernandezom Elorijagom (Juan Fernández Elorriaga), pružali Udruženju organizacionu i finansijsku podršku u priređivanju brojnih aktivnosti na polju kulture. Sa druge strane, državna podrška Srbije bila je znatno manja. Tako je Nina Udovički, istaknuta članica Udruženja i udovica Lazara Udovičkog, navela da su komemorativne aktivnosti 2006. održane bez ikakve pomoći države.⁵⁴ Iako je podrška najviših državnih funkcionera i institucija izostala, manifestacije Udruženja podržale su omladinske, naučne i kulturne ustanove poput Muzeja istorije Jugoslavije, Jugoslovenske kinoteke i Studentskog kulturnog centra.

51 Dubravka Stojanović, “Revisions of Second World War History in Contemporary Serbia”, *Serbia and the Serbs in World War Two*, ed. Sabrina Ramet, Ola Listhaug, (London: Palgrave Macmillan, 2011), 247–248.

52 Đureinović, *The Politics of Memory*, 66–68, 130–131.

53 Institut Servantes je institucija koju je španska vlada osnovala 1991. u cilju promovisanja svog jezika i širenja španske i kulture zemalja sa španskog govornog područja. Centralno sedište institucije nalazi se u Madridu i Alkali de Enares, rodnom gradu pisca Migela de Servantesa. Ogranak Instituta u Beogradu zvanično je otvoren decembra 2004, čime je proširena njegova delatnost u Srbiji nakon prvobitnog otvaranja Učionice Servantes aprila 2002. godine. https://belgrado.cervantes.es/rs/predstavljanje_instituta.htm, datum pristupa 10. 9. 2023.

54 Nina Udovički, „Istinom protiv revizije istine o španskim borcima Jugoslavije (1936–1939. godine)“, *Istinom protiv revizije Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji 1941–1945: zbornik radova*, ur. Mladenko Colić, (Beograd: Društvo za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi i Jugoslaviji, 2009), 358–359.

Od skoro 2.000 jugoslovenskih boraca u Španskom građanskom ratu, te 2006. godine živa su bila samo trojica – Lazar Latinović (uz to i predsednik Udruženja), Dragutin Đurđev i Milojko Teofilović. U znak odavanja počasti njihovoj borbi je u toku jeseni organizovano nekoliko aktivnosti, uz svesrdnu saradnju sa Ambasadam Španije, Institutom Servantes, španskim Arhivom rata i izganstva (Archivo Guerra y Exilio) i Nacionalnim arhivom Katalonije (Arxiu Nacional de Catalunya).⁵⁵ Sa njima u saradnji je Udruženje najpre od 14. septembra do 8. oktobra u Muzeju istorije Jugoslavije priredilo izložbu pod nazivom „U čast španskih boraca“, na kojoj su bile prikazane fotografije i plakati sa španskih frontova, članci jugoslovenske i španske štampe iz perioda rata, kao i lične stvari jugoslovenskih dobrovoljaca.⁵⁶ Izložba je bila izuzetno posećena i u naredne dve godine bila je prikazana u čak 16 gradova u Srbiji, kao i u Podgorici, Herceg Novom i Banjaluci.⁵⁷ Nakon toga, u Jugoslovenskoj kinoteci je od 13. do 19. oktobra održan ciklus španskog filma, gde je prikazano ukupno 14 igranih i dokumentarnih filmova španskih i inostranih autora, mahom posvećenim svakodnevnom životu u ratu.⁵⁸ Naposletku, od 11. do 14. decembra je u Studentskom kulturnom centru održana manifestacija „Sedamdeset godina španskog građanskog rata i internacionalnih brigada“, na kojoj je održana projekcija filmova i izložba fotografija u čast dva jubileja – početka Građanskog rata 1936. i održavanja političko-kulturne manifestacije decembra 1976. u istom prostoru pod nazivom „Nedelja Španije“, čime je iz Jugoslavije pružena puna podrška demokratskim snagama u postfrankističkoj Španiji.⁵⁹

Najznačajnije priznanje 2006. dobio je predsednik Udruženja Lazar Latinović – Španija mu je zvanično dodelila Orden za građanske zasluge (Orden del Mérito Civil). Inicijativa za dodelu ordena započela je kao rezultat razgovora između vodećih ljudi Udruženja i ambasadora Rijere Sikijera o tome da bi Latinović bio najpogodnija ličnost iz Srbije za ukazivanje takve počasti. Nakon toga je ambasador zvanično preporučio Latinovića kao kandidata za orden španskom ministru inostranih poslova Migelu Anhelu Moratinosu

55 Milo Petrović, „Španija u srcu“, *Vreme*, 14. 9. 2006.

56 Muzej istorije Jugoslavije, *U čast španskih boraca: Jugoslovenski dobrovoljci u Španskom građanskom ratu 1936–1939: Arhivski materijal, svedočenja, sećanja / Homenaje a los brigadistas yugoslavos: Los voluntarios yugoslavos en la Guerra Civil española 1936–1939: Documentación de archivo, testimonios, memorias*, (Beograd, 2006).

57 Манојловић Пинтар, *Последња битка*, 14.

58 Југословенска кинотека, La Embajada del Reino de España en Belgrado, *Циклус шпанског филма: Живот за време Грађанског рата / El Cine Español: La Vida en la Guerra Civil*, (Београд, 2006).

59 Слободан Кљакић, „Шпанија у СКЦ-у“, *Политика*, 14. 12. 2006. - Milo Petrović, jedan od pokretača inicijative iz 1976, učestvovao je i u organizaciji aktivnosti 2006. godine, ovoga puta u svojstvu potpredsednika Udruženja.

(Miguel Ángel Moratinos), a vlada Španije je, u proleće, na zvaničan predlog Moratinosa, prihvatila uručivanje Ordena za građanske zasluge. Ukaz o dodeli ordena zvanično je nosio potpis španskog kralja Huana Karlosa, što je bilo prvi put da je španski monarh, nekadašnji bliski saradnik i naslednik Franciska Franka, dodelio državno priznanje jednom interbrigadisti. Na kraju, orden je Latinoviću svečano uručio Rijera Sikijer 13. septembra.⁶⁰ Uručenje je obavljeno u Latinovićevom stanu zbog, njegovih godina i zdravstvenog stanja, a snimila ga je i ekipa emisije „Trezor“ sa Radio-televizije Srbije, dok je autorka emisije Bojana Andrić te godine uradila i specijalni intervju sa Latinovićem povodom dobijanja ovog priznanja. Prilikom svečane dodele ambasador Rijera Sikijer je istakao da je odlikovanje predstavljalo dug demokratske Španije prema Latinoviću zbog njegove borbe za slobodu i duboke ljubavi prema Španiji.⁶¹

Sumirajući utiske o aktivnostima i njihovoj realizaciji u toku jubilarne 2006, u godišnjem izveštaju o radu Udruženja 2007. konstatovano je da je obeležavanje 70. godišnjice od početka Građanskog rata proteklo izuzetno uspešno, uz svesrdnu pomoć organizacija i ustanova kulture iz Španije i Srbije, kao i Ambasade Španije u Beogradu. Udruženje je nastavilo pomno da prati i promene u politikama sećanja na prostoru obe države. Tako je ocenilo da su u Španiji proteklih godina napravljeni važni novi koraci „u procesu potpunog povraćaja istorijskog pamćenja i utvrđivanja potpune istine o vremenu rata i frankizma, kao i političke i druge odgovornosti nosilaca represije“, dok su vodeći španski mediji postali otvoreniji za kritičko sagledavanje prošlosti. Kada je u pitanju situacija u Srbiji, istaknuto je da je i tu došlo do određenih pomaka i da antifašističke tradicije više nisu u tolikoj meri marginalizovane kao nekoliko godina ranije, ali da i dalje vodeći politički akteri izbegavaju otvoreno pozivanje na borbu jugoslovenskih dobrovoljaca u Španiji i na nasleđe NOB-a.⁶² Aktivno praćenje ovih promena u politikama memorijalizacije bilo je od velike važnosti za Udruženje i u narednom periodu, naročito imajući u vidu činjenicu da je obim državne podrške njihovim aktivnostima direktno zavisio od dominantnog narativa o Španskom građanskom ratu.

60 Intervju autora sa Milom Petrovićem, 3. 5. 2023.

61 Bojana Andrić, „Trezor – Nastavak razgovora sa interbrigadistom Lazarom Latinovićem i prilog o Ordenu za građanske zasluge koji mu je dodelio kralj Španije Huan Karlos“, Radio-televizija Srbije, 13. 10. 2015, datum pristupa 10. 9. 2023, <https://www.rts.rs/lat/tv/rts-sat/2065637/trezor.html>

62 LAMP, „Udruženje španskih boraca 1936–1939. i prijatelja – Izveštaj o radu u periodu od 22. 10. 2006. do 22. 10. 2007“, 1.

REZIME

Udruženje španskih boraca prolazilo je kroz značajne promene u periodu od 1986. do 2006. godine. Starenje i smrt velikog broja članova Udruženja, kao i raspad države u čijem su stvaranju i funkcionisanju aktivno učestvovali, ostavili su malobrojne španske borce u veoma pesmističnom raspoloženju. Promenom zvanične politike pamćenja u Srbiji, ali i zahvaljujući oštrom suprotstavljanju svim vidovima nacionalizma na prostoru Jugoslavije, Udruženje i komemorativne aktivnosti u vezi sa učešćem jugoslovenskih boraca u Španskom građanskom ratu, ranije održavane u prisustvu najvišeg vojnog i državnog vrha, potpuno su nestali iz javnog prostora. Međutim, postepeno napuštanje Pakta zaborava u Španiji i usvajanje nove politike prema prošlosti usmerene ka suočavanju sa frankističkim nasleđem znatno su uticali i na situaciju u Srbiji početkom XXI veka. Tako je Udruženje španskih boraca za samo dvadeset godina svedočilo velikim promenama u kontekstu kulture pamćenja. Kolektivno sećanje na Španski građanski rat na prostoru Srbije za samo dve decenije je prešlo put od zvaničnog narativa i državne politike prošlosti u vreme SFRJ, preko nevidljivosti i gubitka značaja tokom 90-ih, dok su komemorativne manifestacije 2006, mahom u sferi kulture, bile održane u velikoj meri zahvaljujući angažovanju vodećih španskih diplomatskih i kulturnih institucija i njihovoj bliskoj saradnji sa Udruženjem španskih boraca.

SOURCES AND LITERATURE

- Arhiv Jugoslavije: fond 674, Udruženje jugoslovenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske; fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u Španskom građanskom ratu.
- Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Politička arhiva.
- Lična arhiva Mila Petrovića.
- Intervju autora sa Milom Petrovićem. 3. 5. 2023.
- Jugoslovenska kinoteka, La Embajada del Reino de España en Belgrado. *Ciklus španskog filma: Život za vreme Građanskog rata/El Cine Español: La Vida en la Guerra Civil*. Beograd, 2006.
- Muzej istorije Jugoslavije. *U čast španskih boraca: Jugoslovenski dobrovoljci u Španskom građanskom ratu 1936–1939: Arhivski materijal, svedočenja, sećanja / Homenaje a los brigadistas yugoslavos: Los voluntarios yugoslavos en la Guerra Civil española 1936–1939: Documentación de archivo, testimonios, memorias*. Beograd, 2006.

- *O Španiji i španskim borcima (članci, intervjui, pisma, govori, izveštaji)*, prir. Lazar Udovički. Beograd: Stručna knjiga, 1991.
- Udovički, Nina. „Istinom protiv revizije istine o španskim borcima Jugoslavije (1936–1939. godine)“. *Istinom protiv revizije Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji 1941–1945: zbornik radova*, ur. Mladenko Colić, 356–359. Beograd: Društvo za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi i Jugoslaviji, 2009.
- *Za mir i progres u svijetu*, prir. Čedo Kapor. Sarajevo: Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog antifašističkog rata BiH, 1999.

- Aguilar Fernández, Paloma. *Políticas de la memoria y memorias de las política: El caso español en perspectiva comparada*. Madrid: Alianza Editorial, 2008.
- Aguilar Fernández, Paloma, Ramírez-Barat, Clara. “Amnesty and Reparations without Truth or Justice in Spain“. *Transitional Justice and Memory in Europe (1945–2013)*, ed. Nico Wouters, 199–257. Cambridge: Intersentia, 2014.
- Casanova, Julián. “History and memory: a new social dimension“. *International Journal of Iberian Studies*, vol. 21, no. 3, 2008, 187–202.
- Đureinović, Jelena. *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*. London: Routledge, 2020.
- Enarnación, Omar G. *Democracy without Justice in Spain: the Politics of Forgetting*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014.
- Espinosa Maestre, Francisco. *Lucha de historias, lucha de memorias: España 2002–2015*. Sevilla: Aconcagua Libros, 2015.
- Juliá, Santos. *Elogio de Historia en tiempo de Memoria*. Madrid: Fundación Alfonso Martín Escudero, Marcial Pons Historia, 2011.
- Malefakis, Edward. „Epílogo – Reflexiones sobre la República. Los Orígenes de la Guerra Civil y la Memoria Histórica“. *La Guerra Civil Española*, ed. Edward Malefakis, 645–678. Madrid: Taurus, 2006.
- Manojlović Pintar, Olga. *Poslednja bitka: španski borci i jugoslovenska kriza osamdesetih*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019. (Cyrillic)
- Marco, Jorge, Anderson, Peter. “Legitimacy by Proxy: Searching for a Usable Past through the International Brigades in Spain’s Post-Franco Democracy, 1975–2015“. *Journal of Modern European History*, vol. 14, no. 3, 2016, 391–410.
- Pavlaković, Vjeran. „La historiografía Yugoslava y la Guerra Civil española“. *Studia Historica. Historia Contemporánea*, vol. 32, 2014, 519–528.
- Pavlaković, Vjeran. “Twilight of the Revolutionaries: ‘Naši Španci’ and the End of Yugoslavia“. *Europe-Asia Studies*, vol. 62, no. 7, 2010, 1175–1191.
- Stojanović, Dubravka. “Revisions of Second World War History in Contemporary Serbia“. *Serbia and the Serbs in World War Two*, ed. Sabrina Ramet and Ola Listhaug, 247–264. London: Palgrave Macmillan, 2011.

- Vukliš, Vladan. *Sjećanje na Španiju: Španski građanski rat u jugoslovenskoj istoriografiji i memoaristici 1945–1991*. Banja Luka: Arhiv Republike Srpske, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, 2013.

- *ABC*
- *Boletín Oficial del Estado*
- *Borba* (Cyrillic)
- *El Mundo*
- *El País*
- *La Vanguardia*
- *NIN* (Cyrillic)
- *Politika* (Cyrillic)
- *Večernje novosti* (Cyrillic)
- *Vreme*

- Andrić, Bojana. „Trezor - Nastavak razgovora sa interbrigadistom Lazarom Latiновиćem i prilog o Ordenu za građanske zasluge koji mu je dodelio kralj Španije Huan Karlos“. Radio-televizija Srbije, 13. 10. 2015. Datum pristupa 10. 9. 2023. <https://www.rts.rs/lat/tv/rts-sat/2065637/trezor.html>
- *Institut Servantes u Beogradu*. Datum pristupa 10. 9. 2023. https://belgrado.servantes.es/rs/predstavljanje_instituta.htm

SUMMARY

POLITICS OF MEMORY IN SERBIA AND SPAIN THROUGH THE PRISM OF THE ACTIVITIES OF THE ASSOCIATION OF SPANISH VOLUNTEERS (1986–2006)

ABSTRACT: The topic of this paper is a comparative analysis of the change in the culture of memory regarding the Spanish Civil War in Serbia and Spain during the commemorations of the beginning of the war in 1986, 1996, and 2006. The development of memory politics and its causes in both countries will be explored by tracking the activities of the Association of Spanish Volunteers and the type of support by Belgrade and Madrid to the activities of this organization. By analyzing various historical sources (press, archival materials, museum exhibition catalogs, resolutions, and interviews) and literature, it shall be possible to trace the processes of the evolving memory culture and identify the most important factors that have influenced such developments.

KEY WORDS: politics of memory, Association of Spanish Volunteers, Spanish Civil War, Serbia, Spain, Lazar Latinović, Lazar Udovički

The Association of Spanish Volunteers underwent significant changes between 1986 and 2006. The aging and death of many of its members, as well as the dissolution of socialist Yugoslavia, left the few remaining Spanish fighters in a very pessimistic mood. The Association and commemorative activities related to the involvement of Yugoslav fighters in the Spanish Civil War, which were previously held in the presence of the highest military and state leadership, eventually disappeared from the public sphere, mainly due to the changes in the official politics of memory in Serbia and the Association's strong opposition to all forms of nationalism in the Yugoslav region. However, the gradual abandonment of the Pact of Forgetting in Spain and the adoption of a new policy towards the past aimed at confronting the Francoist legacy significantly impacted the situation in Serbia in the early 21st century. In this sense, the Association of Spanish Fighters witnessed significant changes in the context of mnemonic changes in just twenty years. The collective memory of the Spanish Civil War in Serbia went from being an official narrative and state policy during the existence of socialist Yugoslavia

to losing significance and becoming invisible during the 1990s. However, the commemorative events in 2006, mostly in the sphere of culture, were organized in significant part thanks to the involvement of leading Spanish diplomatic and cultural institutions and their close collaboration with the Association of Spanish Volunteers.